

Зиновій Тіменик, к. філос. н.

Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ МОТИВИ У ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЯХ: ІННОВАЦІЙНІСТЬ В ІСТОРІОСОФІЇ УКРАЇНОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ

Zynovii Timenyk, PhD in Philosophy

National University «Lviv Polytechnics», Ukraine

ETHNIC AND NATIONAL MOTIVATIONS IN PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS IDEAS: INNOVATION IN THE HISTORIOSOPHY OF UKRAINIAN STUDIES

On the basis of the heritage of Mykhaylo Hrushevskyy, Mykola Berdiayev, Serhiy Bulhakov, Metropolitan Ilarion (Ohiyenko), Patriarch and Cardinal Yosyf Slipyy peculiarities of ethnonational manifestation are interpreted in such philosophical and religious ideas as idea of God in terms of structure of a human being and the universe, as idea of truth and completeness of (inter) religious communications as well as while thinking of interaction of good and evil, light and truth. Analysis is connected with functioning of different kinds of memory (first of all historical memory – as multidimensional intersectoral factor). Methods of analysis, comparison and synthesis in combination with functioning of a number of relations and models have been used. Together with other methodological means – principles of phasing and sequence, implication and segmentation, unity of opposites and unity of all that exists, as well as with principle of harmony – separate features of mentality of Ukrainians as ethnonation have been revealed. Such features become simultaneously apparent in (inter) religious communications and interdisciplinary space. Topicality and prospects of further studies for consolidation of integral principles of Ukrainian nation have been emphasized.

Keywords: God, historical memory, idea, philosophy of religion, «revelation studies», Ukrainian nation, universe.

Постановка проблеми і огляд джерел. В епоху глобалізації актуалізується питання про збереження й розвиток етнонаціональної спадщини українців задля утвердження соборного національного духу. Зокрема, коли зважити, що етнонаціональне пронизує також язичницький простір, як і саму багатовимірність світоглядно-свідомісної й менталітетної сфер пра- і сучасних українців. Сюди долучаються і філософсько-релігійні ідеї, структура яких володіє здатністю утверджуватись і у (між)релігійних комунікаціях¹, і у міждисциплінарнім просторі. Публікацій, котрі безпосередньо стосувалися б запропонованої теми, не виявлено. У низці інших матеріалів дотично або сегментно висвітлено окремі, переважно – теоретико-методологічні питання. Зосібна, Н. Жиртуєва намагається взаємообумовити найвищі рівні свідомості із проявами непросвітленої свідомості (зокрема, з огляду на те, що остання здатна спричинювати страх перед «чужим», руйнуючи духовну цілість світу)². Тут непроявно заторукнуто контroversійні процеси в ідеї взаємодії добра-зла, світла-правди. В І. Печеранського латентно прочитуються вияви історичної пам'яті з погляду ідеї істинності й повноти (між)релігійних комунікацій, узалежнюючи таке

¹ Префікс «між» у понятті «(між)релігійні комунікації» узято в дужки з огляду на специфіку їх виявів.

«(і у міждисциплінарнім просторі. Між)релігійне» й «конкретно релігійне» усталюються внаслідок переважно одночасних взаємообумовленостей.

² Жиртуєва, Н. (2012). Містичне просвітлення як основа релігійної толерантності. *Філософські обрії*, 27. Полтава, 179.

від «укоріненості» національної традиції <...> у віковичній мудрості предків, яка оповита тенденцією до *сакралізації*¹ минулого»². А Д. Предко імпліцитно розмірковує про темпоритміку відношення «Бог–людина–Бог» з огляду на потребу «діалогічної взаємодії»³, не ставлячи, однак, за мету розкрити особливості такої взаємодії. Сутнісною є думка В. Волошина про недостатність термінів у царині релігієзнавства, а, отже – й у філософії релігії⁴. Назване свідчить про потребу осмислення запропонованої теми.

Метою статті є з'ясувати, як у текстах низки українських дослідників (90-х рр. XIX ст.–70-х рр. XX ст.) інтерпретовано етнонаціональні мотиви стосовно обміркованих тут ідей. Таку інтерпретацію є сенс пов'язати з українознавчим дискурсом – передусім через його неоднозначну темпоритміку⁵.

Виклад основного матеріалу доцільно осмислити, використовуючи такі чинники, як методи аналізу, порівняння, синтезу. Аби розкрити тему, застосовано також принципи поетапності-послідовності, дотичності й сегментації, єдності протилежностей і єдності всього суцього, а також – принцип гармонії-симфонії.

Передусім треба відзначити, що переважна більшість дослідників зберегла основну мисленнєву традицію українців – філософування в Бозі. Зокрема, у ситуації, коли «<...> велику роль починає грати с а м о с в і д о м і с т ь⁶ – свідоме зв'язування себе <...> з певною культурною традицією»⁷ і коли «особливості національного характеру виявляються в думці без свідомого бажання мьсленника»⁸. Дмитро Чижевський непрямо розмірковує фактично про феноменологізацію мимовільного уконтекстування у духовнокультурне довкілля нації того чи того діяча і про відповідні наслідкові стани зі світоглядно-свідомісного погляду. Звідси випливає, що українськість концептуальних засад у працях деяких дослідників була опертою передусім на практичній намірі творити її, попри вимушені обставини друкувати свої праці мовою російською⁹.

Прикметно, що передусім М. Бердяєв і С. Булгаков найінтенсивніше виражали свої позиції, суголосні українським філософсько-релігійним ідеям. З огляду на цензуру, маючи на увазі справжні українські національні традиції поклоніння Богові, М. Бердяєв, зосібна, проводив непрямо виражені асоціації із поклонінням цареві. Водночас автор не сприймав позиції тогочасних слов'янофілів, діяльність яких переродилась була у «казенний патріотизм <...>», [тобто коли пропагувалися] «матеріальні застигли форми релігійної свідомості»¹⁰. Латентно мовилося про такі форми, які упротилежнювались традиційно українським з їхньою багатопроявною темпоритмічністю.

Поруч з елементами філософсько-релігійного уявлення про Бога, Микола Бердяєв імпліцитно утверджував волелюбність – одну із менталітетних рис українців як етнонації. Він зазначав:

¹ Курсив І. Печеранського.

² Печеранський, І. (2016). Зв'язок політичної філософії та ідеології в контексті українського консерватизму. *Гілея*, вип. 113(10). Київ, 286.

³ Предко, Д. (2015). Специфічні особливості релігійних почуттів. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія»*, вип. 11 (344), Черкаси, 29.

⁴ Волошин, В. (2013). Методологія наукового пізнання релігії: якою вона може бути сьогодні? *Філософська думка. Sententiae: Спецвипуск IV: Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії*, [вип.] IV. Київ, 311.

⁵ Під час евристичних студій доцільно використовувати «темпоритміку» з огляду на те, що їй властива наскрізна спроможність зафіксувати й виражати концептуальні мотиви у різножанрових творах, супровідно причинюючись до утвердження цілісності викладених там розмислів. Унаслідку поетапно формуються гармонія, симфонія і елементи синтезу у руслі Божого та людського світів. Осмислити комплекс виниклих процесів – означає також з'ясувати систему органічно взаємообумовлених станів у (між)релігійних комунікаціях, у міждисциплінарній просторі. Згодом комплекс процесів формується у своєрідний «каскад процесів», що свідчить про різновимірність, багатоваріантність, неоднозначність їх контекстуальних виражень.

⁶ Друк цього слова розрядкою збережено.

⁷ Чижевський, Д. (1928). *Філософія на Україні (Спроба історіографії)*, ч.1, 2-ге вид., випр. і доп. Прага, 6.

⁸ Чижевський, Д. (1928). *Філософія на Україні (Спроба історіографії)*, ч.1, 2-ге вид., випр. і доп. Прага, 24.

⁹ Маються на увазі обмірковані тут твори Миколи Бердяєва і Сергія Булгакова.

¹⁰ Бердяєв, Н. (1904). О новом русском идеализме. *Вопросы философии и психологии*, V(75), ноябрь-декабрь. Москва, 697.

«<...> свобода вище від щастя й задоволення, вище від міцних устоїв життя, вище, може, навіть від самого життя, що свобода – Бог, що Бог – абсолютна свобода, як суще, <...> людина має служити <...> свободі в ім'я Всевишнього»¹. Тут переплітаються елементи моральної філософії із проявами релігійного екзистенціалізму. Простежується процес становлення ідеї Божества² з погляду структури людини і світобудови, коли утверджується національне буття, під час якого поняття свободи абсолютизується порівняно зі щастям.

З погляду філософської концепції часу Бердяєва сентенція уконтекстовувалась у формування складної симфонії духовнокультурного буття українців, попри те, що станом на початок ХХ-го століття вони перебували у двох імперіях – Російській та Австро-Угорській. За таких обставин елементи філософсько-релігійного у світогляднім утвердженні волелюбності українців – як етнонації – мимоволі спонукували до перспективного розуміння «правди-істини-свободи-щастя». І таке стосовно Бердяєва свого часу слушно ствердив чеський дослідник Іво Поспішіл³, коли сприймав його роздуми на зіткненні візіонерства, провидництва, а ще ширше – осмислення обміркованих ситуацій на перспективу їх розвитку.

Комплекс процесів латентно сегментується також з ідеєю взаємодії добра-зла, світла-темряви, коли Бердяєв намагається спрогнозувати деструктивні стани у внутрішньому світі людини. «Згідно із духом соціалізму кожен повинен боротися <...> проти ерархії індивідуальностей, яка є споконвічно даною з погляду Божественної⁴ гармонії»⁵. Усвідомлюючи проникнення зла-темряви до внутрішнього світу людини, таку ерархію (через модель «індивід–особистість») поєднано із твердженням про споконвічний намір людини шукати Бога: «<...> будь-хто має значення, коли сповнює своє індивідуальне призначення, <...> стає особистістю, образ якої вічно перебуває у творчій мислі Божества»⁶. Чим непрямо (у контексті двох обміркованих ідей) стверджено ще одну етнонаціональну рису українців – їхню споконвічну побожність через уже згадуване філософування в Бозі.

Стосовно Сергія Булгакова, то у статті «Із роздумів про національність» він абсолютизував поняття «національне», не послуговуючись натомість висловом «етнічне». Унаслідку «природні» (язичницькі) релігії трактуються там просто як «національні»⁷. Очевидно, таку ситуацію спричинює мисленнєва особливість, коли щоразу відбувається семантична універсалізація конкретного поняття під час проникнення у міждисциплінарний простір.

Уоднозначення «етнічного» із «національним» може відбуватися тоді, коли зі смисловою універсалізацією настає ситуативна абсолютизація процесів. До таких наслідків причетні також поняття, котрі крізь модель «колись-тепер» здатні постійно зафункціонувати у (між)релігійних комунікаціях (цього разу – через «світ Божественний», «одкровення», «богослов'я релігій»). А при застосуванні еволюційного методу і методу синтезу «колись-етнічне» крізь «каскад процесів» утверджується у «тепер-національному». Тому С. Булгаков стверджував: «<...> національні релігії є ступенями природного одкровення, є дотиканням до світу Божественного⁸, промені якого переломлюються через призму національної душі і її своєрідних сприйнять. <...> І богослов'я цих релігій є символічним вираженням таких своєрідних <...> одкровень»⁹. Зазнаючи попередньо, що «<...> природні релігії зароджуються в темній глибині релігійного інстинкту виключно як національні»¹⁰. Тут філософування в Бозі – як одна із українських ментальних прикмет –

¹ Бердяєв, Н. (1904). О новом русском идеализме. *Вопросы философии и психологии*, V(75), ноябрь-декабрь, Москва, 718.

² У статті поняття «Божество», «Бог» є синонімічними.

³ Pospíšil, I. (1992). *Vizionář pro třetí tisíciletí*: [Передмова]. *Ivo Pospíšil. Berdajev Nikolaj A. Duše Ruska*. Brno: Petrov, 7–10.

⁴ Це слово у тексті вміщено з малої літери.

⁵ Бердяєв, Н. (1906). Социализм, как религия. *Вопросы философии и психологии*, V(85), Москва, 541.

⁶ Бердяєв, Н. (1906). Социализм, как религия. *Вопросы философии и психологии*, V(85), Москва, 541.

⁷ Булгаков, С. (1903). Из размышлений о национальности. *Вопросы философии и психологии*, III(103), Москва, 406.

⁸ В оригіналі це слово – з малої літери.

⁹ Булгаков, С. (1903). Из размышлений о национальности. *Вопросы философии и психологии*, № III(103), Москва, 406.

¹⁰ Булгаков, С. (1903). Из размышлений о национальности. *Вопросы философии и психологии*, III(103), Москва, 405.

універсалізується одночасно і в міждисциплінарнім просторі, поєднуючись із психофізичними станами. Супровідно долучається до цього й запропоноване нове поняття – «одкровенознавство»¹.

Тут доречно з'ясувати, як етнонаціональні мотиви сприймаються з погляду їх феноменологізації у (між)релігійних комунікаціях. Парадоксальною виглядає позиція М. Грушевського. Але найперше – дещо з його контрверсійних суджень (зокрема, щодо тих пам'яток культури, які органічно увібрали у себе найсутніше із язичницької спадщини). Автор «Історії України-Руси» стверджував: «Його Требник² <...> відродив темну середньовічну фантастику, з її обрядами на вигнання і приборканне³ нечистої сили та поученнями, переповненими в реальність всякої чортівщини. З[і] старої української літератури видобуто і спопуляризовано Печерський Патерик з його хоробливим⁴ аскетизмом і тою ж фантастикою, чортівщиною і безконечними чудами. <...> Натомість не було в ній⁵ ніякого реального знання, нічого, що б будило гадку громадську, енергію, навіть національну свідомість»⁶.

Відтворені з духовної пам'яті українців окремі елементи, мотиви, явища етнонаціонального і органічно закомпоновані у структуру Могилянського Требника задля збереження й розвитку історичної пам'яті про них – усе назване Грушевський сприйняв не інакше, як «темну середньовічну фантастику» з додатком «всякої чортівщини»⁷. Не зіставляючи наразі таку позицію з поглядами інших дослідників, є підстави стверджувати не тільки про контрверсійність, а й про непослідовність і непереконливість таких суджень. Так, автор «Історії України-Руси» торкається епохи Середньовіччя, але якщо б він, застосувавши принцип єдності і протилежностей, принцип єдності всього суцього, пов'язав висловлене з епохою Античності (передусім – за Новозавітного часу), то якою згармонізованою, конструктивною (на язичницько-християнському суміжжі) видалась би теза Апостола Павла із Послання до Римлян: «<...> погани, що не мають Закону, з природи чинять законне, вони, не мавши Закону, самі собі Закон» (Рим.2:14)⁸?! Названі суперечності у судженнях Михайла Грушевського виникли, зокрема, через незастосування порівняльного методу при бажаному осмисленні текстів Біблії, духовні сентенції якої здатні певною мірою з'ясовувати складність язичницько-християнських ситуацій.

Відтак цитоване кредо українського історика від 1894-го не набуло ваговитості й у році 1925-ім. Хоча спочатку стверджувалось: «Не той недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, <...> а той здоровий плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну»⁹. Якщо «З історії релігійної думки» довідуємося про згаданий тут так званий «хоробливий аскетизм» у Печерському Патерику, то в «Історії України-Руси» її автор дотримується іншої думки. Зокрема, Теодосія охарактеризовано як прихильника «крайнього аскетизму»¹⁰, однак – не хворобливого, а щодо Антонія – засновника Києво-Печерського монастиря, – то його аскетизм названо просто «новим»¹¹. Звідси випливає, що рівень феноменологізації такого стану безпосередньо узалежнюється від рівня усвідомленості гармонії в етнонаціональній бутті українців. Особливо, коли мати на увазі сегментацію двох ідей: взаємодії добра-зла, світла-правди та істинності, повноти (між)релігійних комунікацій.

¹ «Одкровенознавство» – системна осмисленість різновимірної та історіософськи неоднозначної сукупності відомостей про надчуттєве пізнання Бога (Божества), про обожествлення природи (і її складових) через акт містичного осяяння (одкровення). Запропоноване поняття взято в лапки з огляду на те, що наразі не усталилось у дослідницькій процесі. Вводиться з експериментальною метою.

² Мовиться про Требник Митрополита Петра Могили

³ Тут і далі правопис автора збережено.

⁴ Тобто – з хворобливим аскетизмом.

⁵ Тобто – у книжності Митрополита Петра Могили.

⁶ Грушевський, М. (1925). *З історії релігійної думки на Україні*. Львів, 80.

⁷ Грушевський, М. (1925). *З історії релігійної думки на Україні*. Львів, 80.

⁸ Цит. за: *Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена [перекл. Івана Огієнка] (1962)*. [Лондон]: Bible Society, 1523.

⁹ Грушевський, М., Сохань, П. (голов. ред.) (2002). Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1994 р. Твори: у 50 т. *Т. 1*. (Серія «Суспільно-політичні твори. 1894–1907»), Львів: Світ, 74.

¹⁰ Грушевський, М. (1900). *Історія України-Руси*. Т.1: До року 1340. Збірник Історично-філософської секції [Наукового Товариства імені Шевченка]. *Т. 3 і 4*. Львів, 413.

¹¹ Грушевський, М. (1900). *Історія України-Руси*. Т.1: До року 1340. Збірник Історично-філософської секції [Наукового Товариства імені Шевченка]. *Т. 3 і 4*. Львів, 412.

Ще із сентенцій М. Грушевського: «Старі поганські свята, приладившись номінально до християнських, жили далі й[,] не вважаючи на заходи проти них духовенства, подоживали до наших часів, а в ті часи мусіли заховувати в повній свіжості свій поганський зміст. Поруч християнської догматики жили далі поганські погляди на природу, заповнену різними чудесними силами, надприродними істотами, що вимагали обережності й поважання»¹. Тут помітно лишень констатацію подій, без розкриття причин неминучої охристиянізації язичницьких елементів – як історично закономірного факту у руслі феноменологізації вияву спільних світоглядно-свідомісних рис пра- і тогочасних українців (коли розмірковувати про обожествлення природи, пошанування культу предків, багатовимірне емоційне ірраціональне мислення).

Між тим інші дослідники непрямо зазначали: на будь-що добре-світле має вплив *онтологізація історичної пам'яті*, у контексті якої взаємообмовлювалось два поняття – «віковічність» і «стародавність»: «Закон народу – це його віковічні звичаї, <...> це – вся його душа»². Водночас застерігалось: «Не руйнуймо <...> своїх стародавніх законів, цебто звичаїв свого народу, але доповнюймо їх, коли треба, щоб вони на рідному ґрунті зростали на краще, – і в цьому буде природний розвиток (еволюція) їх»³. Через принцип поетапності-послідовності ситуативно формується конструкт «неруйнування–доповнення–розвиток».

Названа онтологізація здатна набувати офольклорно-етнографізованого спрямування. Зокрема, коли мати на увазі духовний сенс колядок та інших атрибутів різдвяно-новорічного циклу; через феноменологізацію вони на емоційно-смысловому рівні певною мірою згармонізуються з догматично-канонічним. Тому й були підстави стверджувати, що «<...> коляда – це найкращий вияв і віри в Христа, і радості з неї в житті»⁴. Переосмислені асоціації латентно уреальнюються з Божеством Коляди. Мовиться не стільки про те, що це наймення внаслідок трансформаційно-переосмислених процесів утвердилось у колядах, як передусім з огляду на світлоносність – спільну ознаку двох віровизнавств (язичницького й християнського). Відтак *феноменологізація коляд* певною мірою вносить свої «корекції» у спроможності навіть самої теології. Можна припустити, що з таких міркувань Владика Йосиф стверджував: «В них [тобто – в колядах] висловлена уся теологія і вкладена ціла українська душа»⁵.

Сюди долучалась і *етнографічна атрибутика* з огляду на органічну взаємообумовленість гармонії-симфонії під час формування ідеї істинності й повноти (між)релігійних комунікацій. Тому Владика Йосиф Сліпий стверджував: «<...> Свята Вечера, пшениця-кутя, коляди і різдвяна ікона – це геніяльна творчість, віра в радість українця, в яких він вложив цілу свою душу <...>»⁶.

Ще більше розширює можливості етнонаціонального Митрополит Іларіон (Огієнко), який духовнокультурний спадок пра- і сучасних українців (на підставі принципу єдності всього суцього) вважав єдиним цілісним організмом: «Релігія, обряди, епос, народні пісні, мудрість попередніх віків, передання, казки, повір'я, пережитки довгих століть – усе це склало людину, у нас – <...> українця. <...>. Це її рідна стихія, її рідна кров»⁷. Помітний намір уконтекстувати свої мисленнєві стани у кілька видів пам'яті, зокрема, – генетичної, яку пов'язано з пам'яттю історичною, національною, коли, синхронно взаємообумовлюючись, вони сприяють формуванню названих ідей.

Стосовно ідеї Бога в структурі людини і світобудови, то сюди більше тяжіє *національна пам'ять* Зокрема, коли на зіткненні психофізики, епістемології, націософії відбувається інтенсивна онтологізація такої ідеї. Тобто коли «<...> людина розуміє Бога найглибше тільки в своєму національному переломленні, тільки в своїй національній уяві. Національність допомагає скоріше й

¹ Грушевський, М. (1900). Історія України-Руси. Т.1: До року 1340. Збірник Історично-філософської секції [Наукового Товариства імені Шевченка]. Т. 3 і 4. Львів, 402.

² Іларіон Архiep [Огієнко]. (1943). Бережімо все своє рідне! Холм: Свята Данилова Гора. 2-е вид.

³ Іларіон Архiep [Огієнко]. (1943). Бережімо все своє рідне! Холм: Свята Данилова Гора. 2-е вид.

⁴ [Сліпий, Й.] (1967). Різдвяний привіт Верховного Архiepскопа Кард[инала] Кир Йосифа [від] 8.І. 1967 р.]. *Благовісник*, 1-2, Рим, 11.

⁵ [Сліпий, Й.] (1968). Різдвяний привіт Верховного Архiepскопа Кард[инала] Кир Йосифа. *Благовісник*, 1-2, Рим, 5.

⁶ [Сліпий, Й.] (1967). Різдвяний привіт Верховного Архiepскопа Кард[инала] Кир Йосифа [від] 8. І. 1967 р.]. *Благовісник*, 1-2, Рим, 11.

⁷ Іларіон Митр. [Огієнко] (1970). *Книга нашого буття на Чужині. Бережімо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси*. Вінніпег, 9-10.

глибше пізнати Бога»¹. Між поняттям «рідноетнічне» і «ріднонаціональне» відбуваються інтенсивні взаємовпливи, унаслідок чого етнічне здатне синтезуватись у національним, зливатися з ним.

Елементи пантеїзму і народної космогонії також уконтекстовуються у простір філософсько-релігійних ідей: «Природа найкраще навчає про велич Бога, найкраще виявляє Божу істоту. Ось тому жити з природою – це жити ближче до Бога»². З погляду християнського богослов'я створюється парадоксальна ситуація: у пізнанні Того, Хто Найвищий пріоритет надається (нехай – і ситуативно) елементам пантеїзму. Особливо, коли контекст народної космогонії безпосередньо оприсутнено у розмислах про Ісуса, Який є «<...> символ майбутнього і поміч та дороговказ для всіх високих задумів <...> з найкращими гороскопами і візіями в грядущі віки <...>»³. Непроявне вираження обміркованих ідей уконтекстовано у всенаціональне розуміння такої космогонії, тобто коли «<...> різдвяні гороскопи зоріють перед кожним із нас і цілим нашим народом <...>»⁴.

Отже, є підстави стверджувати, що: 1). етнонаціональні мотиви в обміркованих ідеях – багатопроярвні і водночас – взаємообумовлені з потенційними можливостями на духовнокультурну перспективу; 2). міра вияву названих мотивів узалежнена від міри функціональної активності окремих елементів взаємопов'язаних галузей знання, темпоритміка вияву яких здатна набувати гармонійного спрямування і спроможна трансформуватись у симфонію взаємобуття самих філософсько-релігійних ідей. Генетична, історична й духовно-культурна пам'ять системно взаємопроникають, набуваючи нового сутнісного утвердження у (між)релігійних комунікаціях і стаючи потенційним чинником в осмисленні обміркованих ідей. До вивчення процесів супровідно долучається «одкровенознавство» – (поки що ймовірна) галузь знання, яка має підстави на утвердження, оскільки є незамінним засобом для системного вивчення різних одкровень – у цьому разі на язичницько-християнським суміжжі.

Подальше вивчення теми уперспективнюється, бо уможливує виявляти взаємодії між різними видами пам'яті і через евристичні зусилля – обґрунтовувати нові концептуальні засади духовного буття українців як етнонації. І таке своєю чергою актуалізує спадщину обміркованих українських дослідників стосовно її уконтекстування у європейський дослідницький простір.

References:

1. Berdiayev, N. (1904). O novom russkom idiealizmie [About the new Russian idealism]. *Voprosy Filosofii i Psikhologii* [The Questions of Philosophy and Psychology] [Moscow], no. V(75), 683-724 [in Russian].
2. Berdiayev, N. (1906). Socializm, kak religiiia [Socialism, as religion]. *Voprosy Filosofii i Psikhologii* [The Questions of Philosophy and Psychology], no. V(85), 508-545 [in Russian].
3. *Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu. Iz movy davnoievrejskoi j greckoi na ukrainsku doslivno nanovo perekladena* [perekl. Ivana Ohiiienka]. +(1962), [Bible or Books of Old and New Testament. From a language of Hebrew and Greek on Ukrainian word for word again translated [by Ivan Ohiiienko]]. London: Bible Society, 1523 [in Ukrainian].
4. Bulgakov, S. (1903). Iz razmyshlenii o nacional'nosti [From reflections about nationality]. *Voprosy Filosofii i Psikhologii* [The Questions of Philosophy and Psychology], no. III(103), 385-412 [in Russian].
5. Chyzhevskiy, D. (1928). *Filosofia na Ukraini (Sproba istoriohrafii)* [The Philosophy in Ukraine. (The Attempt of Historygraphy)]. *second, correctional and additional issue, part 1*. Prague: Siiach, 142 [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy, M. (1900). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [The History of Ukraine-Rus]. Lviv: Nakladom Naukovogo Tovarystva imeny Shevchenka, T.III. *Do roku 1340*. (Zbirnyk Istorychno-fil'osofichnoi sekcii. T. III i IV), 700 [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M. (1925). *Z istorii relihijnoi dumky na Ukraini* [From history of religious thought in Ukraine]. Lviv: Z drukarni Naukovogo Tovarystva im. Shevchenka, 160 [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M. (Sokhan, P., chief red.) (2002). *Vstupnyi vyklad z davnoi istorii Rusi, vyholoshenyi u Lvivskim universyteti 30 veresnia 1894 r.* [Introductory lecture on old history of Rus, pronounced in the Lviv university on September, 30, 1894]. Writings in 50 volumes, Lviv: Svit, T.1: (Series: Social and political writings. 1894-1907), 65-75 [in Ukrainian].

¹ Ларіон Архиеп. [Огієнко]. (1943). *Блаження людина, що любить народ свій ! Слово на 29 січня, на пам'ять народніх героїв*, Холм, 2-3. (У кінці: «Дано в Богоспасаемому княжому місті Холмі, на Святій Данилової горі, Року Божого 1943-го, травня 9[-го] дня»).

² Ларіон Архиепископ Холмський і Підляський [Огієнко] (1943). До всіх Боголюбивих вірних нашої Єпархії. Як жити за Христом на світі: [послання]. Український православний молитовник. *6-те вид*. Холм, 60.

³ [Сліпий, Й.] (1969). Послання Верховного Архиепископа Кардинала Кир Йосифа. *Благовісник*, 1-4. Рим, 14.

⁴ [Сліпий, Й.] (1970). Послання з нагоди Різдва (25. XII. 1969-7. I. 1970). *Благовісник*, 1-4. Рим, 5.

9. Ilarion Arkhyep (1943). *Berezhimo vse svoie ridne!* [Save everything native!]. Kholm: Sviata Danylova Hora, [the 2-nd edition], 20 [in Ukrainian].
10. Ilarion Arkhyep (1943). *Blazhenna liudyna, shcho liubyt narod svii! Slovo na 29 sichnia, na pamiat narodnikh heroiv* [Blissful man that loves people it! A homily is on January, 29, on memory of folk heroes]. Kholm: Sviata Danylova Hora, 23 [in Ukrainian].
11. Ilarion, Arkhyep. Kholmskyj i Pidliaskyj (1943). Do vsikh Boholiubyvykh virnykh nashoi Yeparkhii. Yak zhyty za Khrystom na sviti: [poslannia] [To all Godly faithful of our Eparchy. How to live after Christ in the world]: [message]. *Ukrayinskyi pravoslavnyi molytovnyk*. Kholm: Sviata Danylova Hora, [the 6-th edition], 45-61. [in Ukrainian].
12. Ilarion Arkhyep (1956). *Knyha nashoho buttia na Chuzhyni. Berezhimo vse svoie ridne!. Ideolohichno-istorychni narysy* [The book of our life in Foreign Countries. Take care of all your native! Ideological and historical essays]. Winnipeg: Ukr. Nauk. Bogosl. T-vo, 167 [in Ukrainian].
13. Pecheranskyj, I.P. (2016). Zviazok politychnoi filosofii ta ideolohii v konteksti ukraïnskoho konservatyizmu [The connection of political philosophy and ideology in the context of Ukrainian conservatism]. *Gileia* [Gileya], no. 113(10), 285–290 [in Ukrainian].
14. Pospichil, Ivo (1992). Vizionár pro trzreti tisitsiletii [Pshedmluva] [The Seer on third millennium] [Preface]. *Ivo Pospíšil. Berdajev Nikolaj A. Duše Ruska*. Brno: Petrov, 7–10 [In Czech].
15. Predko, D.Ye. (2015). Spetsyfichni osoblyvosti relihiinykh pochuttiv [Specific features of the religious feelings]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Filosofii»: naukovyi zhurnal* [Bulletin of Cherkassy University. Series "Philosophy"], no. 11 (344), 23–30. [in Ukrainian].
16. [Slipyj Josyf]. (1967). Rizdviani pryvit Verkhovnokho Arkhyepyskopa Kardynala Kyr Yosyfa <...> [vid] 8.I. 1967 r. [Christmas message of Supreme Archbishop and Cardinal Kyr Josyf <...>. 8.I. 1967]. *Blahovisnyk* [Toller] [Rome], no. 1-2, 11 [in Ukrainian].
17. [Slipyj Josyf]. (1968). Rizdviani pryvit Verkhovnoho Arkhyepyskopa Kardynala Kyr Yosyfa [Christmas message of Supreme Archbishop and Cardinal Kyr Josyf]. *Blahovisnyk* [Toller] [Rome] no. 1-II, 3–5 [in Ukrainian].
18. [Slipyj Josyf] (1969). Poslannia Verkhovnoho Arkhyepyskopa Kardynala Kyr Yosyfa [The message of Supreme Archbishop and Cardinal Kyr Josyf]. *Blahovisnyk* [Toller] [Rome], no. 1-4, 11-15 [in Ukrainian].
19. [Slipyj Josyf] (1970). Poslannia Verkhovnoho Arkhyepyskopa Kardynala Kyr Yosyfa (25.XII.1969-7.I.1970) [Christmas] message of Supreme Archbishop and Cardinal Kyr Josyf] (25.XII.1969-7.I.1970). *Blahovisnyk* [Toller] [Rome], no. 1-4, 3-6 [in Ukrainian].
20. Voloshyn, V. (2013). Metodolohiia naukovoho piznannia relihii: yakoiu vona mozhe buty sohodni? [Methodology of scientific cognition of religion: what can she be today?]. *Filosofska dumka. Sententiae: Spetsvypusk: Hermenevtyka tradytcii ta suchasnosti u teolohii ta filosofii* [Philosophical Thought. Sententiae: special issue] : Hermeneutics of tradition and contemporaneity in theology and philosophy], no. IV, 309-318 [in Ukrainian].
21. Zhyrtuyeva Nataliya (2012). Mistychno prosvitlennia yak osnova relihiinoi tolerantnosti [Mystic brightening as basis of religious tolerance]. *Filosofski obrii* [Philosophical horizons], no. 27, 175-183. [in Ukrainian].